

Философи, шашин судлал-ХІV
“ӨНДӨР ГЭГЭЭН ЗАНАБАЗАРЫН ГҮН УХААНЫ
ЗАРИМ БҮТЭЭЛД ХИЙСЭН АЖИГЛАЛТ”

Т. Булган (Ph.D)

МУИС.НШУС.

Шашин судлалын тэнхим

Түлхүүр үг: Монголын их сэтгэгч, их хөлгөний гүн ухаан, арга билиг, бодь сэтгэл, асрал нигүүлсэл, э-бам, судар дандрын ёс, нийгэмд хүргэх тус, хүч үл хэрэглэх зарчим, энх амгалан, эв зохицол,

Гол утга: Алив нэг зөрчилтэй асуудлыг шийдэхдээ учир шалтгаан нөхцөл байдлыг сайтар тунгаан хүчээр бус ухаанаар шийдэх арга замыг эрхэмлэх хэмээх, “маани” тарнийн утгыг ухахдаа арга билгийн нэгдэл, янагуух ба үнэмлэхүй хоёр үнэнийг ухаарах, амгалан хоосны шүтэлцээнд магадлах хэмээх, “соёмбо”-“өөрөө ургасан гэгээ”-ний гүн утгаас эргэцүүлэх,

Монголын түүхнээ Өндөр гэгээн Занабазар (1635-1723) хэмээн алдаршсан эгэл хэрнээ эгэлгүй их хүний туурвил бүтээлүүд хийгээд тэдгээрийн цаглашгүй их ач тус, эрдмийг өгүүлж бас хэмжиж баршгүй билээ.

Түүний бүтээж туурвиж үлдээсэн эд өлгийн болон оюуны их суут бүтээлүүд нь зөвхөн монголын оюуны соёлын хөгжилд төдийгүй Дорно дахины урлаг, соёл, түүх, сэтгэлгээ, улс төр, шашин, нийгмийн оюун санааны хөгжилд өөрийн дүр төрх, мөн чанар, хувь нэмрээ оруулсан, бодит биет бүтээл болж өвлөгдөж иржээ. Эдүгээ түүний их бүтээлүүдийг судлах эрдэм шинжлэлийн гэгээн мөр үргэлжилж олон орны олон салбарын эрдэмтэн мэргэд оюун ухаанаа эгшээж, нөр их хөдөлмөр зарж, шинэ шинэ санал дүгнэлт, судалгаа шинжилгээний ажил үйлс үргэлжилсээр байна. Түүний гүн ухааны зарим бүтээлүүд доторх нийгмийн сайн сайхны төлөөх гүн ухааны сэтгэлгээний эрдмээс мөхөс би өөрийн хэрээр нэгтгэж харуулахыг оролдлоо.

1. “Цагийг тохинуулах залбирал” (Адистэдийн дээдийг хайрлагч “Жанлав цогзол”) хэмээх бүтээлд:

“Hatred can not be defeated by hatred.

But it defeated by Loving kindness.

It is eternal Law.” Buddha

Өндөр гэгээн бээр эл бүтээлээ Халх Ойрадын дайн самуун дэгдэж хамаг олны энх амгалан байдалд бодит аюулзанал тулсан тэр үед зохиосон онцлогтой.

Өндөр гэгээн энэхүү бүтээлдээ:

*“Асар хэтэрхүй цөвийн балар харанхуй үлэмж бүрхсэн
Аймишигт муу цагийн амьтан бүхнийг нигүүлслээр авар.*

*Элдэв нисваанисын муу үр цагтаа боловсорсноос үүдсэн
Энгүй зовлонгийн их түймэр бүхнийг амирлуулаад
Инагш чинагшийн өсөөс хагацаж асралдан, нигүүлсэж, сэтгэл зохиодох
Энх амгалангийн төгс чуулганыг дэлгэрүүлэн зохио.” хэмээсэн буй.*

Эл айлдлын утгыг талсан мэргэдийн ухаанаас үзэхүл : **“Цагийг яагаад тохинуулах болов. Цаг хямарсан учраас.”** буюу. *“Итгэлт богд тэрээр энэхүү залбирлыг зохиосны ахуй үеийн хэргийн гол нь Халх Ойрдууд харилцан цагийн хямралаар нэрвэгдсэнийг амарлиуулахын тулд мөн. “Цагийн хямрал” хэмээсний утгыг илт номновоос “Цагийн хүрд” хямарсны утга мөн.*

Цаг хямрах гэж юу вэ? “Тэдгээр амьтны” **Дотоод цагийн хүрд** /буюу / судал, хий, дуслын орших ёс ер хийгээд, ялангуяа хоёр түм нэг мянга зургаан зуун үйлийн хийн хүрдний явдал чанх буруудсан нь нийтийн үйлийн эрхээр нэгэн зэрэг хямарсанд шүтэж, “Гадаад цагийн хүрд” буюу нар, сар, од гараг тэргүүтний явдал хийгээд дөрвөн махбодийн оршихуй ёс хямрах, тэдгээрт шүтэж амьтан нугууд ч хямрах болмуй.”

Хэрхэн цагийн хямралыг тохинуулах вэ?

“... Ахуй үеийн ерөндөг нь асран нигүүлсэх сэтгэл тэргүүтэн, алс хэтийн ерөндөг нь “Цагийн хүрдний ёс”-ыг анхааран авалтаар буюу судал хийгээд дусал дор оньсонд дэлдээд хоёр түм нэг мянга зургаан зуун хийн хүрд нар сарны гүйдэл лугаа сэлтийн Раахын мөрд түрдсэнээс үүдсэн дотоод цагийн хямрал амрилах буюу. Тийн амирласнаар гадаад цагийн хямрал нар, сар, од гарагийн явдал чанх буруудан одсон зэргүүд өөрийн газарт амирлаж амьтан нугууд мэсийн хямралаас гэтлэх болмуй. Энэхүү залбирлыг “Цагийг тохинуулагч залбирал” хэмээсний утга ч тэр мөн”. Энэ талаар доктор Л.Хүрэлбаатар агсан бээр:

“...Галдан бошготын халхыг уулгалж, Өндөр гэгээн нарыг шахамдуулсан хэрэг явдлын цаад үндэс нь Төвдийн газар үймээд, сүүлчийн хаялга нь Зүүн гар, Халх хоёрт үргэлжлэхэд бэлэн байсан, шашны улаан шарын дотоод тэмцлийг ашиглаж, Зонхавын шарын шашны төлөө гэдгээр Халхын улааны холбоотноор дам нэгдсэн хэмээх нууц халдлагаар Манжийн эсрэг тэмцүүлэх, үүн дээр тохоогдсон улс төрийн зорилго нь монголыг монголоор нь цохиулан хүчээр нэгтгэж, Манжийн хүчийг хориод, ар хаяагаар нь төвдийн тусгаар байдлыг авч гарахдаа Баруун, Зүүн монголыг өгөөш болгон ашиглах гэсэн Бодалын ордны холын санаа, Дэсрид Санжаажамцын нууц бодлогыг ажиглаж

дурдагдсан Халх, Зүүн гар хоёрыг эвлэрүүлэхийг хичээж байсан тэр үед хойт газраас түрэлхэн орж иржболох Оросын хүчийг хорих жийргэвч бүс болгох нь Халх, Зүүн гар хоёрыг эрхиээлдээ авахаас тухайн үеийн ашиг нь илүү байсан, Манжийн төрийн эчнээ зорилго ч мөн харагдаж байна.” хэмээн онцолсон буй.

Эргэцүүлэхүй: Ийнхүү Өндөр гэгээн нь эл бүтээлдээ аливаа учирсан зовлон саад бэрхшээлийг зөвхөн уур хилэн, өс хонзон, дайн самуунаар ялна гэх нь хямрал хорлолыг амирлуулах зөв арга биш, харин уг үйл, үзэгдлийн бодит учир шалтгааныг зөвөөр танин мэдэхээс буюу чухамдаа тэдгээр зовлон нь өөрсдийн үйлдсэн муу үйл, муу сэтгээлээс болсон, үүдсэн гэж үзэх учир шалтгаан, үйлийн үрийн зарчимтай холбож үзэх, улмаар түүнээс гарах арга зам нь бусдаас өс хонзэн эрэх бус, бусдыг өөртэйгээ л адил муу сэтгэлийн хээ эрхэнд автаж ийм байдалд хүрч явааг нь ухаарч,

1. Наад зах нь бусдыг өршөөх, уучлах, энэрэн нигүүлсэх сэтгэлийн үүднээс хандах улмаар хэдий эсэргэлдэх хоёр тал хэдий ч алс холын хэргийг бодож эвлэж найрамдах, энх амгалан зэргэцэн орших зэргээр зөвхөн өөрийн тусыг хичээх амнч үзлээс ангижирч, бусдын сайн сайхны төлөө гэх нийтийн төлөөх хүлээх үүрэг хариуцлагаа ухаараах асрахуй сэтгэл, их нгүүлсэхүй сэтгэл, бодь сэтгэл зэргийн үүднээс хандаж цагийн хямралыг амирлууахыг, зуурын хямрал тэмцлийг амирлуулж болохыг,

2. Улмаар бүр дээд түвшиндээ бол зовлонг хүлээж хүлцэх, зовлонг эрдэм болгож урвуулах, зовлонг амирлуулах зөв ерөндөгийг шүтэх тухайлбал их хөлгөний ёсны дандрын “Цагийн хүрдний ёс” хэмээх хавцашгүй данрын ёсны үүднээс зовлонг амирлуулж нирваан хутаг олох хүртэлх хүний дотоод ухааны нууц оньсоор эл бүх хямралыг гэтлэн давах нарийн арга ухааныг хослуулн увдисласан – дотоод цагийн хямралаа амирлуулах замаар нэг бодьгалийн сэтгэл ухаанаар дамжин гадаад цагийн хямралыг зогсоож даян дэлхийд энх амгалан тогтоох арга ухааныг заан өвлөжээ. Өнөдөр ч эл үзэл санааг бид “ Хүч үл хэрэглэх зарчим”, “Хүлцэл”, ”Эв зохицол”, ”Нийтийн хариуцлага”, ”Энх тайвны зарчим” гэх зэрэг нэрийн дор хэрэглэж байна.

Тэрээр алив хүнд хэцүү үе, хямрал тэмцэл, дайн самууныг хэрхэн яаж гэтлэх арга замыг шашин номын гүн их мэдлэг ухаан, түмний удирдагчийн түвшин холч бодлого, асуудалд явцуу ганц талаас бус цаг хугацаа, орон зай,харилцан шүтэлцээ зэрэг уг асуудлыг шийдэх олон гарц замыг саруул ухаандаа эгшээн болгоож ахуй үесийн аюулыг амирлууллах ялдар эцэс хойшдоо ч дахин ийм аюул нүүрлэхгүй энх амгалан оршихуйн өлзийг өршөөн болгоосон нь тун ч их зарлигийн ачтай болжихуй.

“Уурыг уураар дарахгүй. Харин энэрэл нигүүлслээр хариулах” хэмээн Будда багш зарлиг болсон буй. (Hatred can not be defeated by hatred. But it defeated by Loving kindness. It is eternal Law.)

2. “Маанийн гүн бүтээл”:

Өндөр гэгээний “Маанийн гүн бүтээл”-дээ:

“Өвөр бусдын орчлонгийн далайгаас

Өнөд гэтэлгэхийг хүсэгч бодьгаль бээр

Аяа та мэд хэмээх бат сүсгээр

Аврал, сэтгэл, дөрвөн цаглашгүйд шамд “

хэмээх дөрвөн мөр буюу үүгээр “бүхнийг өдөөгч” сэтгэлээ засаад итгэл (аврал) одуулах, сэтгэл эгүүсгэх (бодь сэтгэл), цаглашгүйн дөрөв зэргийг бясалгах ёсыг заасны дээр цаанаа хаана бясалгах орон газар, явдал мөрийг ч заасан хэмээн “Гүн гэгээ тайлбар”-аас айлдржээ.

“Маанийн гүн бүтээл”-дээ: *Хэрхэн бурхан шүтээнээ тодруулан талбих талаар:*

“Эс арилсан тийн мэдэл (сэтгэл) хоосон орон дор

Арилсан мөн чанарын агаарт

Арга билиг хоёр үгүй хийгээд гэрлийн

Амгалан хоосон хоёр хослон орсон

Маани бадмэ-гийн магад утга”

хэмээн зарлиг болсон нь “Эс арилсан тийн мэдэл тэргүүтэн сав шимийн үзэгдэл бүгдийг ухааны нигуурт хураах тэрхүү хоосон гэгээн (чанар) болон үнэхээр бүтсэнийг хорих эгүүсгэл хоригдохуун болдог хоосон гэгээн хоёрын чуулган (нийлэмж) нь Бадам-ын магад утга болно. Мөн тийн бясалгах ухааныг сүсэглэх бишрэх төдийхнөөр ч бясалган дадуулснаар гарсан хамт төрсөн их амгалан нь Маани-ийн магад утга мөн.” хэмээн тайлжихуй.

“Хри-гээс мэндэлсэн “Дээд нүдээр үзэгч эрхэт”

Биеийн өнгө цагаан болсон гэрэл нь

Арван зүгт цацарснаа нэгэн нигуурт буюу

Дөрвөн мутарт арван нэгэн нигуурт тэргүүтэн

Биеийн тийн цэнгэл бахлашгүй еэ (хэмжээлиггүй)

Хамаг огторгуй дүүрэн оршсоныг

Бас бас сүслэхүй бээр тодруулан үйлд”

хэмээснийг “Тэр хоёр хослон чуулсан тунгалаг гэрлийн хоосон болсон агаараас, Хэри-үсэг мэндэлнэ (ургана). Түүнээс өөрийгөө нэг нигуурт хоёр мутарт эсвэл дөрвөн мутарт, арван нэгэн нигуурт Жанрайсэг (Арьяабал) бурхан болгож эгүүсгэхийг үзүүлжээ.

...Чингээд дээр өгүүлсэн дагуу бясалгасан *Арьяабал тэр ямагтан Маани Бадамын магад утга болох амгалан хоосны “Э”, “Вам” үсгэнд ялгалгүй билгэ, билигийн мөн чанарт тунгалаг бурханы эгшигт бурханы лагшин болон ургалаа гэдгийг лавлан шийдэж бясалгаснаар түүнийгээ магадтай утгат буюу байгалийн жам ёсны Цагийн Хүрдэн Бурхан, Хэрүга Бурхан, Хэ вачир Бурхан тэргүүтэн энэ болон гэж бодиттой сүсэлнэ.*

... Мөнхүү “Маани” хэмээх нь зэндмэнь эрдэнийн нэр буюу. Эл үесийн зэндмэнь болвоос урвалтгүй, үнэмлэхүй, огторгуйд түгээмэл их амгалан хэмээх утга мөн. Түүнийг бас Их эрдэнийн бурхан ч гэнэ. Тэр (ухаан) билиг нь хоосон чанарын хайрцагт оршихын учир “Бадам”-ын утгат болой. Гиймээс арга буюу хамт төрсөн их амгалангийн их эрдэнэ нь билгийн мөн чанарт буюу хоосон чанарын хайрцагт оршиж байна хэмээжээ.

... Түүгээр зогсохгүй Э-д Вам орших, А-д Хам орших тэргүүтэний утга ч мөн л “Мани бадмэ”-гийн буюу “зэндмэнь бадамд орших түүнтэй нэгэн утгат болох билээ. Байгалийн жам ёс буюу магад утгат эцэг, эх бурхад, арга билиг, шүтээн шүтэгч хамаг хот мандлын хураангуй нь “Мани бадмэ”-гийн утга болой. “А, Гали” хэмээх нь “Али-д Гали” оршино хэмээжээ. Гэвч “Савдон дави мэгжид”-ээс: “Гаали-д аали оршино” гэж сольж тайлбарласан нь ер нь эгшиг нь билиг, гийгүүлэгч нь арга болохыг үзүүлжээ.

Арга(урау): “Маани – Зэндмэнь- Э- Нигүүлсэхүй- Их амгалан”

*“Маани хэмээх зэндмэнь буюу /8/
Мөнхүү урвалт үгүй дээдийн утгыг
Огторгуйд түгэх их амгалан бөгөөд...*

*“Аргын дээд зоригдолгүй их амгалан
Нигүүлсэхүй болвоос зэндмэнь буюу.” /10/*

Билиг(ргайна): “Бадмэ - Номын чанарын хайрцаг - Хоосон чанар /Үзэгдэл хоосон ба Үнэхээр бүтсэнээс хоосон/

*Хоосны шүтээн номын чанарын хайрцагт
Оршсон мөнхүү тэр Бадам болой. /9/
“Билиг болвоос их хоосны зүйл” /5/*

Арга билиг хослохуй: Маани бадмын магад утга-Амгалан хоосны шүтэлцээ- Номын биеийн мөн чанар-Гэгээн гэрэл- Арьяабалын хутаг”

*“Алимад билиг, нигүүлсэхүйн ялгаа нь
Асах зул хийгээд түүний гэрэлчлэн
Ангид үл хувьаандах мөн чанарт бөгөөд
Агаар нэгэн орших сэтгэл бөлгөө.*

Агваандорж бээр: “Мааний тарнийн утгыг нэгтгэвээс “Амгалан, хоосон хослон орсон арга билгийн таван билгэ билгийн мөн чанарт” хэмээжээ. Басхүү зургаан хүрднээ аньс хураагдаж зургаан хий бүгдээс “Ум” судсанд хүлэгдэн нийлснээр зургаан урвалтгүй хамт гарсан их амгалан удирдагдан,

зургаан төгсгөлийн зэрэг туйлдаа хүрснээр зургаан язгуурын бурханы мөн чанарт боллоо хэмээх нийт бусын эрдмийн үүднээс Арьяабал бурханыг дуудан өөртөө тэр адилын эрдмийг хайрлагтун хэмээн айлтгах ёсоор урин тоолох нь “Маани” –ийн утгыг олонтоо номносон зүрхэн дээд хэрэг мөн.”

Академич Г.Лувсанцэрэн багш бээр эл бүтээлийн талаар: *“Ийнхүү мааниар илэрхийлж буй их амгалан нь түгээмэл, үнэмлэхүй чанар, үүгээрээ хоосон чанарт шүтэн суурилах бөгөөд энэ нь чухам бурханлаг чанар, бурхан юм гэж айлдсан байна. Тэр хаана буй хэмээвээс, хоосон чанарын шүтээнд (stong gzhi-д), номын чанарт бий, бадмад бий гэсэн нь их амгалан, хоосон чанарын шүтэлцээ маани-бадмын шүтэн барилдлагыг илэрхийлсэн хэрэг.*

Хоосны шүтээн (stong gzhi) гэдэг ойлголтын тухайд бол, энэ нь ерөөс хоосон чанар гэдэг бүхнээс гадуур байх, бодит суурь үгүй, эзэнгүй хийсвэр явах зүйл биш, харин шүтэх оронтой, өөрөөр хэлбэл дүрст лагшин буюу янагуухид, нэрийтгэлийн вам-д суурилдаг, тэр бүгдийн угийн язгуур чанар юм гэсэн санаа болно.

Тэр туйлын цэгт хоосон чанар амгалан оршихуй хоёр нийлэн нэгдэхийг илэрхийлж Занабазар гэгээнтэн бичихдээ: *“Эс арилсан тийш мэдэх хоосны болсон оронд арилсан түүнчлэн чанарын агаараа арга билиг хоёр үгүй гэгээн гэрлийн амгалан хоосон орсон маани бадмын магад утга”* гэжээ.

3. *“Соёмбо буюу Өөрөө ургасан бэлгэ билиг”*:Soyombo -“Self arising wisdom or letters”.

Өндөр богдын зохиосон “Соёмбо зоёди” хэмээх гайхамшигт үсэг нь хамгийг болгоогч бэлгэ билгийн утга чанарыг багтаасан чандмань эрдэнийн номын үсэг мөн болох талаар Түвдийн эрдэмтэн бүтээлийн эрх баялагт Туган Лувсанчойжиням Өндөр богдод зохиосон магтаалдаа:

“Хоёр үгүй тарнийн утга “Э Бам” хосолсон Ариун болгоолт үзэгдэлд ургасан

Соёмбо зоёди хэмээх, Зургийн дүрсээр номлон зохиогч, Занабазар амьтны итгэл” хэмээн зарлиглажээ.

Мөн Гүнтэн Гэгээн Гончогдомбидомэ бээр:

“Лагшин, зарлиг, тааллын үндэснээс, Бурхан бүгдийн тааллын нууц,

Машид нууц бөгөөд шинжлэхүй бэрхийг, Үсгийн ёсоор тамгалан талибасан болой” хэмээн зарлиглажээ.

Агваандорж цорж бээр: *“Гүнзгий үзэгдлийн тайлбар”*-т: “Энэ үесэд “Али гали” хэмээх эгшиг гийгүүлэгч нугууд нь ч арга билгийг хураангуйлсан ёсон бөгөөд үүний учраас сар нарны үгээр ёсыг үзүүлсэн гэж айлдсан мөн тул. Энэ л утгыг болгоож Жэвзүндамба гэгээн бээр өөрөө гарсан гэгээ буюу “Соёмбо Жоёди” хэмээх шинэ монгол үсгийг зохиохдоо үсгийнх нь байдал төрх хүртэл ихэнхдээ бүтээлийн “Э, Вам” үсгийн дүрстэй адилхан бүтээжээ. Зэндмэнь Бадамын магад утга нь амгалан хоосон ялгаа үгүй “Э, Вам”-д дахин дахин хураасантай адил энэхүү үсгийг суралцахдаа ч түүний гишүүнд хөглөгдөх ёсыг мэдэх хэрэгтэй” гэж айлджээ.

Мөн үсгийн дүрс бүхэн дөрвөлжин, цээж нь гурвалжин Э-гийн байдалтай дотроо бөөрөнхий байдаг нь, гаднах хэлбэр ихэнх нь бүтсэн “Э Бам” дүрс адил байгаа нь машид гайхамшигтай. Нэрийг нь “Өөрөө гарсан гэгээ” гэж нэрлэсэн нь “Өөрөө гарсан”, “Хамт төрсөн хоосны бэлгэ билгийг” жишсэн, “Тодруулан үйлдсэн утга олон” гэж зарлиглажээ. Үнэмлэхүй (Магад) утыг эхний чагжагийн бэлгэдэл хэмээсэн буй.

Богд тэрээр олон галбын өмнө олон амьтны тусад бурханы хутгыг олсон хэдий ч шашин амьтны тусын бодьсадвын их ерөөлийн төрөл тутамд олонтаа талбиж огторгуй сацуу олон амьтан хаана байгаа газар төрөл авч энэхүү Замбутивийн Хутагтын орон хэмээх Энэтхэг, Цастын орон хэмээх Түвд зэрэг орноо дээд дүрүүд нь залран дээдийн номын цаглашгүй их буяныг бүтээж ирсний дотор нэн ялангуяа “Таван цөвүүн дэвэрсэн” хэмээх энэ нь хэцүү цагт өвөг дээдсээс улбаатай гэгдэх өвөр зуураа өс хонзонгийн гал бадраасан энэ нь монгол газраа, энэрэлт дээдийн номын рашааныг түгээн аврал итгэлгүй болсон бүхнээ аврал итгэл нь болж, урьдын муу үйлээс үүдсэн уршиг зовлонт “Цагийн хямралыг”, ухаарал энэрэлийн их увдисаар “Цагт нь тохинуулж”, “Өөрөөн ургасан гэгээн” үсгээр өнө орших ард улсаа адислан сүлдэлж, Энэрэлийн хүү сан Хоншим бодьсдва Арьяабалын зүрхэн “Чандмань Линхуан амгалан хоосон ялгалгүй орох бэлгэ билгийн магад утгыг “Цагийн хүрдний утга лугаа тааруулан номносон зэрэг агуу их туурвил зохионгуйг бүтээсэн билээ,

Эргэцүүлэхүй: Өндөр гэгээний их бүтээл туурвилуудын доторх гүн ухаан, сэтгэлгээний бүтээлүүд нь түүний сэтгэл санаа, оюуны бодролын цар хэмжээ, амьдралын туршлага, дотоод бодрол мэдрэмж, ирээдүй хойчоо зөв тольдсон зөн билиг, урьдаас дадсан бүтээлч сэтгэлгээ, улс үндэстэн хамаг олны эрх ашгийг дээдлэх их нигүүлсэхүй сэтгэл, аливаа юмс үзэгдэлийг гадаад дотоод нөхцөл шалтгаан, ургаж гарах үр дагавар зэргийг тогтоон бодох ухаанаас эхлээд янагуух харагдах үзэгдэл болоод язгуурт орших мөн чанар зэрэг үнэнийг онох чинагуух ухаанаар ажиглан шинжих ухаанд буулгасны эцэст “өөрийн доторх эндүүрэл харанхуйг ялан гийх Өөрөө гарсан бэлгэ /соёмбо, ранжүн-эш /” болтол хөгжих хүмүүний овуны гэгэээрлийн их мөрийг тодлон үзүүлсэн их мөрийг багтаажээ гэж үзэж байна.

“Цагийн адагт төрж зүдсэн хөөрхий бидний

Цагтаа боловсорсон муу үйлийн цагийн хямралыг

“Цагийг тохинуулах” адист залбирлаар цагт нь тохинуулж

Чандмань линхуаан энэрэл нийгүүлслийн магад утгыг болгоон

“Цагийн хүрдний газраа” сацлалгүй хүргэж гэтэлгээд

Цацарч өөрөө ургасан “Соёмбо хасбуу” үсгээр

Сац Монголынхоо заяаг газар тэнгэрт тамгалж сүлдэлжээ.” Өндөр богд минь.

Өлзий орших болтугай

НОМ ЗҮЙ

1. Өндөр гэгээн Занабазар : “Зохиолын эмхэтгэл”/Сүнтөр/ түвд хэл /“Зарлигийн түүвэр” / түвд хэл дээр, Сүнтөр/
2. “Цагийг тохинуулах залбирал” / Дүйдүн солдэб буюу Жинлав чогзолма/
3. “Маанийн гүн бүтээл” /Маани дүвтэб савмо”/
4. Агваандорж /бичээч лам/ :
5. “Маанийн гүн бүтээлийн утгыг Цагийн Хүрдний ёс лугаа зохилдуулан бясалгах ёсыг товч төдий өгүүлсэн Чандманийн баясгалант эргүүлэг хэмээгдэх оршвой.”
6. Б. Болдсайхан, Б. Батсайхан нарын :”Соёмбо ба синергетик” УБ 1995
7. DHARMADATHU: “Маани бадмэгийн магад утга” / Өндөр гэгээний хоёр их бүтээлийн тайлбарууд, Хажидсүрэнгийн орчуулгаар, УБ 2006
8. Glenn Mullin lama: “Foreword in DHARMADATHU: “.. Мани бадмэгийн магад утга” УБ 2006 206-207
9. Ш.Бира: Богд Жэвзүндамба Занабазрын зохиосон “Цаг лугаа зохилдуулсан залбирал адистэдийн дээдийг хайрлагч оршвой.” Олон улсын монгол судлалын холбоо, УБ 1995
10. Ш. Бира, Д. Дашбадрах, Ш. Сонинбаяр нарын орчуулсан: Өндөр гэгээний намтрууд оршвой, УБ 1995
11. Р.Бямбаа: “Монголын богд нарын буман зарлигийн эмхэтгэл” УБ 2006
12. Монгол улсын түүх/ ШУА, Түүхийн хүрээлэн 2005
13. Г. Лувсанцэрэн: “Буддын гүн ухааны онол түүхийн асуудлаас” УБ 2008
14. Л. Хүрэлбаатар : “Огторгуйн цагаан гарьд“ УБ1996
15. Т.Булган: “Буддын философийн дэвтэр” УБ 2010
16. Peace prayers by Zanabazar / Trans by Т.Булган, Journal of Asian Buddhist Conference for Peace, 2000/
17. Г.Мягмарсүрэн: “Шашин дэлгэрэх ерөөлийн тухай “ /Лавайн эгшиг сэтгүүл, 2009
18. С.Л. Кузьмин: Скрытый Тибет” [www. savetibet.ru com](http://www.savetibet.ru)

SUMMURY

Keeping in mind of the Buddhist deep thought by the Zanabazar (1635-1723), who was spiritual head of the Mongolian Buddhism, we try to make some analyses on his works of Buddhist philosophy namely “Prayer for creating peaceful time”, “The meditation on the deep meaning of mantra Maani” and “Soyombo -“Self arising wisdom or letters”.

In the above mentioned works, he emphasized that any conflicts and issues should be decided by the way of right mind and wisdom as like loving kindness and compassion for the benefit of all living beings not through violent actions such as anger, jealousy and hatred etc. And he explained the deep meaning of Mantra “Maani” from the views of tantrayana (esoteric) that “Maani” is expression in the unity of mind (upaya) and wisdom (prajna), in the non dualistic concept of the two truths as the conventional and ultimate ones and in the interdependence of bliss and emptiness.

Concerning the Soyombo, it is not only holy letters arisen in his brain, it is clear realization of innate great bliss taught in Mahayana and the Highest yoga tantra in particular, by his deep meditation of serenity and insight.

Thus, It is clear evidence that the Zanbazar was the wise practitioner and thinker of Buddhist philosophy in both of sutra (exoteric) and tantra (esoteric) through the attached philosophy works by him here.